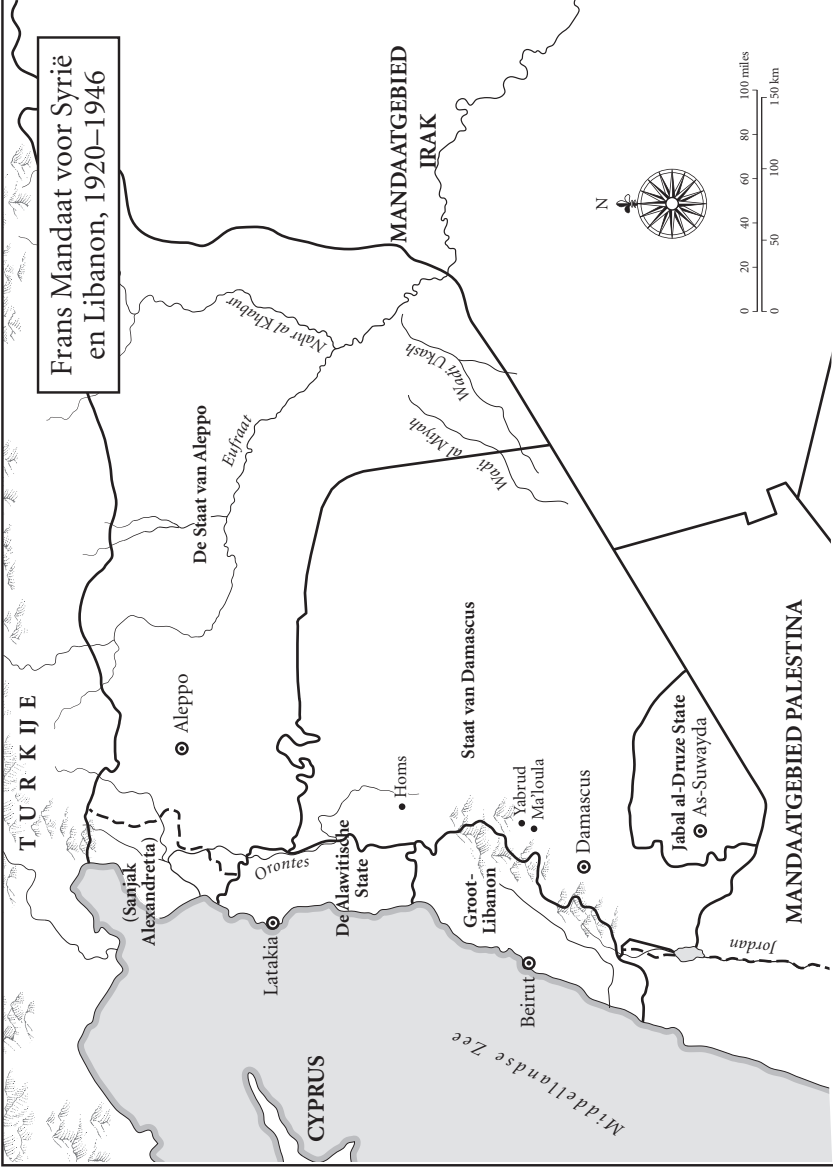
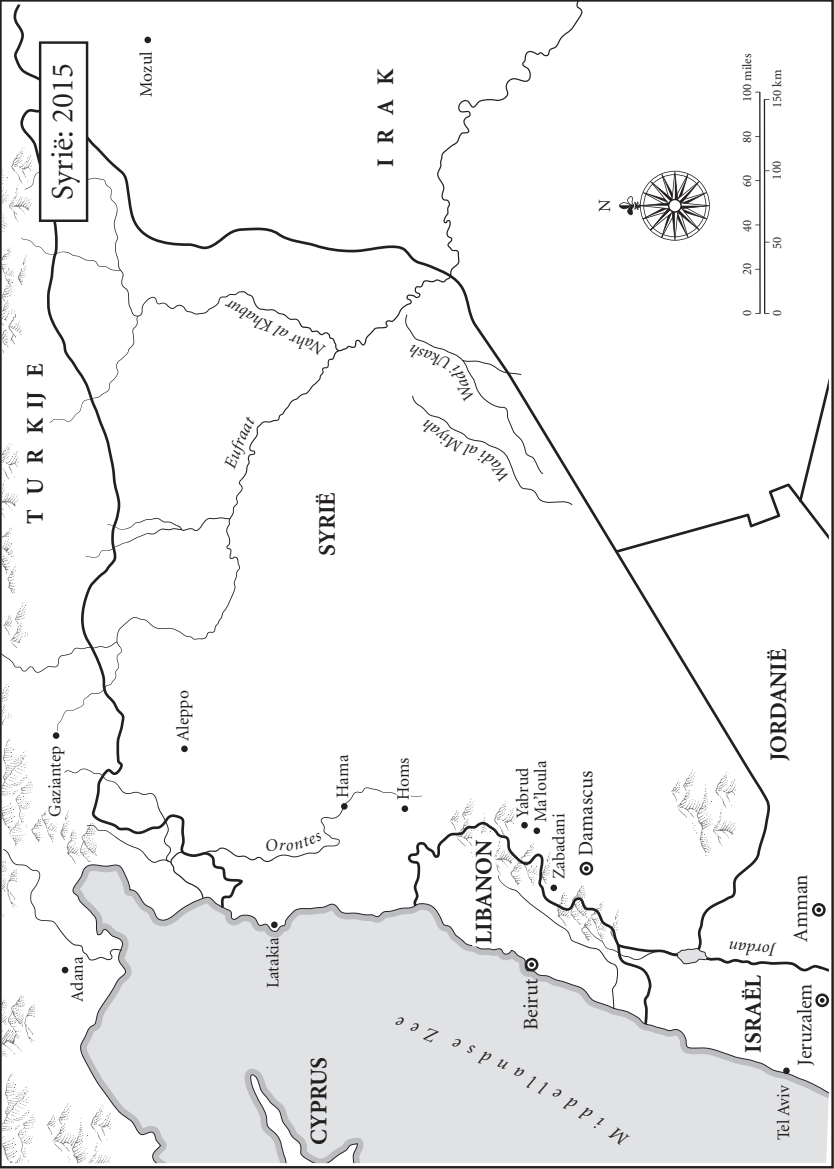

Inhoud

Inleiding	13
1. Damascus, donderdag 28 juni 2012	19
2. Latakia, donderdag 14 juni 2012	28
3. Ma'loula en Damascus, juni-november 2012	52
4. Homs, donderdag 8 maart 2012	72
5. Darayya, zaterdag 25 augustus 2012	85
6. Zabadani, zaterdag 8 september 2012	99
7. Homs, de Bab al-Sebaastraat, zondag 14 oktober 2012	112
8. Aleppo, zondag 16 december 2012	126
Epiloog – maart 2015	161
Noten	173
Chronologie	178
Woord van dank	195

Inleiding

Het was de winter van 2011, en ik zat in Belgrado. De oorlog waardoor Joegoslavië was verwoest, lag al vele jaren in het verleden, maar ik werkte voor een project om oorlogsmisdadigers op te sporen. Het was lastig werk, maar de heftige emotie die ik voelde over de oorlogen in de Balkan en de naweeën daarvan was niet rationeel.

Het was een gruwelijke koorts – een beetje zoals bij malaria, die keer op keer blijft opduiken in je bloed nadat hij zich eenmaal in je heeft genesteld – en ik had hem al sinds ik begin jaren negentig over Bosnië was gaan schrijven. De mannen die zoveel kwaad en ellende hadden aangericht, die dorpen hadden platgebrand en scholen en ziekenhuizen hadden beschoten, die kinderen hadden verminkt en massaal vrouwen hadden verkracht, woonden nog steeds in hun dorpen, gingen in het weekend vissen of met hun kleinkinderen picknicken. Ik werd misselijk bij de gedachte dat zij gewoon verdergingen met hun leventje, terwijl hun slachtoffers dood waren, en ik wilde nagaan welke gebeurtenissen tot de val van dat land van tranen hadden geleid. In Sarajevo bracht ik dagen die zich tot weken aaneenregen door in het gezelschap van de man die tijdens de oorlog het mortuarium had geleid. Hij had niet alleen de lichamen gefatsoeneerd en gereedgemaakt voor de begrafenis, maar had ook nauwgezet gegevens bijgehouden: elke naam, elk detail over de doodsoorzaak (kogels, granaatscherven, explosies). Hij noemde dat het Boek van de Doden. Toen hij op een ochtend bij het mortuarium arriveerde, trof hij op de snijtafel

zijn enige zoon aan, een jonge soldaat die aan het front had gevochten.

Hij overleefde de oorlog en werd oud, en toen ik hem twee decennia later vond, hebben we samen bedachtzaam de boeken doorgenomen. Maar zijn collega in het mortuarium, een man die minder stevig in zijn schoenen stond, had al jaren eerder een eind aan zijn leven gemaakt.

Ik wilde dat mijn koorts zou verdwijnen, maar dat gebeurde niet. In de loop van het nieuwe millennium bleven misdadigers uit de oorlogen op de Balkan, verkrachters en moordenaars, onbestraft. Ik sprak met vrouwen die in kampen opgesloten hadden gezeten en soms meer dan tien keer per dag waren verkracht. Vrouwen die gedwongen waren geweest het kind van hun verkrachter te dragen. Maar na de oorlog was de verdeeldheid in het land gebleven, en niemand kende zijn burens nog écht. Deze vrouwen liepen hun verkrachters elke dag tegen het lijf. Ze kwamen hen tegen in winkels, op straat of bij de school waar ze hun kinderen naartoe brachten. Niet de daders, maar de slachtoffers sloegen beschaamd hun ogen neer wanneer ze elkaar tegenkwamen.

Toch ontliepen sommigen hun straf niet. Radovan Karadžić, de psychiater, voetbalfanaat, dichter en leider van de Bosnische Serviërs, die aan het hoofd had gestaan van het marionettenregime van Slobodan Milošević, de voormalige president van Servië, was in 2008 gearresteerd, in een bus nog wel. Hij had zijn uiterlijk veranderd en zat al ondergedoken sinds 1995, het jaar waarin er een eind aan de oorlog was gekomen. Hij deed zich voor als new-agegenezer. Op het moment dat ik dit schrijf wordt hij in Den Haag berecht voor oorlogsmisdaden, maar de rechters hebben nog geen uitspraak gedaan.*

Milošević, die tijdens alle gevechten president van Servië was geweest, was in 2001 per helikopter in zijn pantoffels afgevoerd

* Uitspraak inmiddels wel gedaan. – *noot vert.*

naar Den Haag. De dag dat dat gebeurde, zat ik in Belgrado, maar ik ben de hele nacht doorgereden naar Sarajevo, de stad die hij haatte en bijna had verwoest, om de reacties van de mensen daar te peilen. Ik verwachtte opgetogenheid omdat hij eindelijk zijn verdiende loon kreeg, maar in plaats daarvan trof ik alleen maar vermoeidheid aan. Mijn vrienden – ex-militairen, advocaten, studenten, artsen, moeders, leraren – waren te moe om feest te vieren, om te denken dat dit iets goed zou maken. Iedereen wilde de oorlog die hen levend had opgevreten vooral vergeten.

Naar mijn gevoel was de grootste vergelding dat de man die zijn eigen volk zoveel leed had bezorgd de rest van zijn leven in Den Haag opgesloten zou blijven, maar Milošević is nooit veroordeeld. In 2006 werd hij dood aangetroffen in zijn cel. Zijn dood is met mysteries omgeven. Er zijn mensen die zeggen dat hij zelfmoord heeft gepleegd. Anderen houden het erop dat toegewijde volgelingen hem een pil hebben bezorgd waardoor zijn hart het begaf. Weer anderen denken dat hij is gestorven aan een gebroken hart. Hoe het ook zij, deze verdorven man is overleden voordat hij kon worden veroordeeld.

Op die winterdag in januari 2011, terwijl ik in een steenkoud café in Novi Belgrade zat te praten met mannen die ooit zij aan zij met hem hadden gevochten, was Ratko Mladić nog steeds op vrije voeten, de generaal die de verwoestende veldtocht had geleid waarbij Srebrenica was veroverd. Hij lag lekker te slapen in een dorp in Servië, beschermd door zijn makkers, terwijl de families van de achtduizend mannen en jongens die daar waren uitgemoord moesten leven met de geest van hun geliefden, en de herinnering aan hen met de dag vervaagde. Hij is inmiddels gearresteerd en in staat van beschuldiging gesteld. Het proces is nog niet voorbij en dus is er nog geen uitspraak van de rechter.

Ik ben geen onderzoeker en wist dat ik niet degene zou zijn die Mladić de handboeien om zou doen, maar in zekere zin had ik veel meer vrijheden dan de politie. Ik kon in de cafés zitten waar Mladić volgelingen 's ochtends theedronken, en vragen waar hij

voor het laatst was gezien. Ik kon naast het graf gaan zitten van zijn dochter, die zich tragisch genoeg tijdens de oorlog van het leven had beroofd, en de vrouw die de graven verzorgde vragen wanneer ze hem voor het laatst had gezien, wat zijn stemming was en hoe hij eruitzag. Ik kon proberen me in hem te verplaatsen. Door voor mezelf een portret te scheppen van een gekwelde Mladić wilde ik hem onsterfelijk maken, even onsterfelijk als de mensen die hij zou hebben vermoord, ook al acht hij zichzelf onschuldig aan moord.

Kort en goed, ik wilde dat de mensen het nooit zouden vergeten.

Nog terwijl ik mijn aantekeningen zat uit te werken van gesprekken met oude schoolvrienden van hem, zijn soldaten, officieren en mensen die hem altijd trouw waren gebleven, begon de Arabische Lente. Eerst was er de Jasmijnrevolutie in Tunesië. Daarna kwam Egypte. Ik volgde de groeiende chaos op het Tahrirplein op de tv, schakelde van de ene zender naar de andere, zag de menigte steeds groter worden, en telde af naar het eind van het bewind van Hosni Mubarak. Twintig jaar eerder had ik, net afgestudeerd, in het Midden-Oosten mijn eerste baan gekregen, en ik was, met hoofd en hart, in de ban geraakt van de regio, net als me later met Bosnië zou overkomen.

Ik maakte mijn werk af en toen Mladić in mei 2011 werd gearresteerd, zat ik in Tunesië. Later volgden Egypte, Libië, Irak en uiteindelijk Syrië. Blijkbaar kon ik mijn obsessie overzetten van de Balkan op Syrië, het laatste land in de keten, in het parelsnoer van de revoluties. Die in Syrië begon vreedzaam, maar inmiddels zijn we vier jaar verder en is de revolutie daar uitgelopen op een oorlog, gruwelijk, meedogenloos en uitzichtloos.

Terwijl ik door het land zwierf, nu eens aan deze kant van een front, dan weer aan de andere, soms legaal, met een stempel van de Syrische overheid in mijn paspoort, soms illegaal, door allerlei grenzen over te steken om in gebieden te komen waar opstandelingen de baas waren, probeerde ik geen parallellen te trekken

met Bosnië. Maar dat viel niet mee. Je zag dezelfde vluchtelingenstromen, dezelfde platgebrande dorpen en dezelfde vrouwen, hun ogen vol angst, omdat er milities actief waren en ze bang waren dat ze door de leden daarvan zouden worden verkracht. Na alle lessen die we hadden geleerd van de brute oorlogen uit de jaren negentig – Rwanda, Somalië, Liberia, Sierra Leone, Tsjetsjenië – lieten we het gewoon wéér gebeuren.

L.R., een bevriende diplomaat, die me vaak dingen had verteld over het naoorlogse Bosnië en de lessen die daar niet geleerd waren, en me een keer had aangeraden om geen opdrachten aan te nemen in een bepaald deel van de wereld ‘omdat je dan permanent woedend zult zijn, en die woede nergens kwijt kunt’, waarschuwde me dat ik beter niet aan de slag kon gaan in Syrië. Hij zei dat het conflict daar me zou opslokken, net als het in Bosnië had gedaan, en zei voorzichtig dat dat in emotioneel opzicht waarschijnlijk niet goed zou uitpakken.

En toch ging ik.

Damascus, donderdag 28 juni 2012

Op een vroege ochtend in mei 2012, toen de Syrische revolutie een jaar oud was, reisde ik voor het eerst naar Damascus. Het was een verstikkend hete dag, met wazig, ondoorzichtig licht. Ik was per taxi uit Beiroet gekomen, een reis die me iets minder dan honderd dollar had gekost. De chauffeur had me op de weg naar Damascus opgepikt en terwijl hij mijn bagage in de kofferbak zette, maakte hij een grapje over de apostel Paulus, die op dezelfde weg een openbaring had gehad. Toen lieten we Beiroet met zijn moderne strandclubs, overvolle kapsalons, aangename restaurants en lawaaiige clubs achter ons en reden naar een ander land, een land dat op de rand van een oorlog stond.

In het Nieuwe Testament is te lezen dat Paulus in de eerste eeuw na Christus over dezelfde weg reisde toen er iets gebeurde. Ik weet niet zeker, net zomin als historici en religieuze fanatici, of hij een stem hoorde of van God een teken ontving, of dat hij misschien werd overvallen door een pijnlijk besef dat hij volledig op de verkeerde weg was. Hoe het ook zij, er vond een mystieke bekering plaats. Paulus stopte met het vervolgen van de eerste christenen en werd een trouw volgeling van Jezus. Zijn leven nam een radicale wending.

Het is maar een korte reis van Libanon naar Syrië, wat een idee geeft van de brute manier waarop de hele regio na de Eerste Wereldoorlog en de ineenstorting van het Ottomaanse rijk in stukken is gehakt en in kunstmatige staten is verdeeld. Nadat de Fransen en de Britten de Arabieren met tal van valse beloften, leugens

en trucs op het verkeerde been hadden gezet, werd het moderne Syrië in eerste instantie een Frans mandaat. Daardoor ontstond bij de Syriërs, en dan vooral bij de alawieten, die zich nog wel het meest onderdrukt voelden door de Fransen, een fel verlangen naar zelfbeschikking. Uiteindelijk werd Syrië in april 1946 een zelfstandige parlementaire republiek. Daarna volgde een serie staatsgrepen, tot in 1963 de Arabische Republiek Syrië tot stand kwam door een coup van de Ba'ath-partij, voorbereid en geleid door een groep mannen, onder wie Hafez al-Assad, de vader van de huidige president Bashar.

Als je naar die tijdlijn vol verraad en geweld kijkt, zie je dat toen al het fundament is gelegd voor de latere tragedie, die zich tientallen jaren nadat koloniale mogendheden willekeurige grenzen hadden getrokken zou ontwikkelen. Dat conflict leek onvermijdelijk.

Het eerste wat ik zag nadat ik de grens met Syrië was overgestoken, was een enorme kleurenaffiche van Bashar al-Assad. Zijn toch al opvallende ogen waren blauw aangezet om ze nog feller te laten overkomen. Het tweede wat ik zag, was een Dunkin' Donuts. Dat vond ik merkwaardig, zelfs in een tamelijk modern land als Syrië. Het was raar en curieus om langs de grote weg naar Damascus zo'n opvallend symbool van de westerse commercie aan te treffen. Niet gewoon een tentje waar je koffie kon krijgen, maar een van suiker vergeven vreetparadijs.

Maar de Dunkin' Donuts bleek niet te zijn wat ik verwachtte. Hij oogde exact hetzelfde als de Amerikaanse vestigingen, tot en met de logo's en de inrichting aan toe, maar er waren alleen maar tosti's met kaas te krijgen. Ik bestelde er een, en terwijl ik stond te wachten, voelde ik de priemende ogen van drie besnorde mannen die rond de bar stonden te roken in mijn rug, terwijl een van hen met het broodrooster in de weer was – duidelijk Mukhabarat, de geheime politie. Mijn chauffeur was heel nerveus en duwde me naar buiten zodra de tosti klaar was.

De sfeer in Damascus was net zo paranoïde. Het leek de oude tijd in Irak wel, toen Saddam Hoessein nog aan de macht was. Er waren dingen gaande die onuitgesproken bleven. Er heerste een stilte, ondanks het luide getoeter van mensen die vastzaten in het verkeer. Mensen fluisterden als ze op straat liepen. Wanneer een ober aan een tafeltje verscheen, verstomden de gesprekken. De Mukhabarat konden heel goed dezelfde mannen zijn geweest die me tien jaar daarvoor in Irak hadden gevolgd. Ze droegen dezelfde goedkope leren jasjes, dezelfde slecht bijgehouden, omlaag wijzende snorren. Veel Ba'ath-leden, zo wist ik uit de tijd dat ik onderzoek deed naar Saddam, waren na zijn dood naar een ander land gevlucht waar de Ba'ath-partij aan de macht was. Naar Syrië.

Ik was naar Syrië gereisd omdat ik een land wilde zien voordat het in het konijnenhol van de oorlog viel. Tijdens die eerste reis, in mei 2012, stond Syrië aan de rand van een burgeroorlog. Je kon semantisch nauwkeurig proberen te zijn en het een gewapend conflict tussen twee (later drie, toen vier, toen nog meer) facties noemen, maar ik had al eerder meegemaakt dat het op deze manier op oorlog was uitgedraaid, en die oorlog kwam met verbijsterende snelheid op het land af. De wereld stond erbij en keek ernaar.

Ik had een visum en dus was ik legaal in Syrië, maar toch voelde ik me ongemakkelijk: ik werd in de gaten gehouden en gevolgd. Ik nam een hotel, de Dama Rose, waar ook de waarnemers van de Verenigde Naties zaten, chagrijnige mannen die hun werk niet meer mochten doen omdat ze te vaak waren aangevallen. Ze dronken het ene kopje koffie na het andere en maakten grappen over de bar beneden, waar meestal slanke Russische meisjes zaten, die zij 'Natasja's' noemden. Poetin was een bondgenoot van Assad en daardoor hadden ze makkelijk het land in kunnen komen. Maar een paar weken later zouden ook de Natasja's op de vlucht slaan.

Op een donderdag, voor moslims de eerste dag van het weekend, keerde ik terug naar het hotel nadat ik de hele dag had ge-

praat met mensen die niet zeker wisten of hun land over een jaar of twee nog wel zou bestaan. Het waren christenen, maar wel liberaal. Ze waren tegen het beleid van de regering om vreedzaam verzet met harde hand de kop in te drukken, maar waren ook tegen gewapend verzet. Ik probeerde inzicht te krijgen in de facties die Assad steunden of juist tegen hem waren. Er waren opstandelingen die tegen hem vochten, activisten die een digitale oorlog voerden, met Facebook, YouTube en Twitter als munitie, en er waren mensen die in het begin wel hadden geprotesteerd in plaatsen als Homs, maar daarmee waren gestopt toen andere activisten de wapens hadden opgenomen.

Eerder dat jaar had ik op een venijnig koude dag in een café in Parijs zitten praten met Fadwa Suleiman, een gracieuze alawitische actrice uit Syrische soaps, die in de begindagen van de revolutie leiding had gegeven aan de protesten en daardoor een soort beroemdheid was geworden. Omdat ze alawiet was en behoorde tot dezelfde etnische groep als Assad, maar desondanks opriep tot protesteren en het vertrek van het regime, werd ze meteen tot het gezicht van de revolutie bestempeld. Maar, zei ze, de situatie was veranderd. 'Het gaat de verkeerde kant op met de revolutie, en dat vind ik heel treurig. Het draait uit op een gewapende strijd. De oppositie die eerst alleen vreedzaam verzet wilde plegen speelt nu het spel van de regering mee en daardoor ontstaat er een sektarische strijd.' Ze voegde eraan toe: 'Ik wilde niet weg uit Syrië, maar ik had geen keus. Ik werd bedreigd en daardoor vormde ik een gevaar voor de activisten die me hielpen.'

Verder waren er wat ik 'de Gelovigen' noemde, de medestanders van Assad, soms hem even toegewijd als Paulus aan Jezus was geweest, al waren er ook mensen bij die bang waren dat ze als alawieten, een minderheid van een minderheid – alawieten zijn een afsplitsing van de sjiitische tak van de islam – zouden verdwijnen als de radicale soennieten aan de macht kwamen.

Tot de Gelovigen behoorden ook mensen die alleen maar hun eigen hachje wilden redden. Ze wilden niet door Assad naar de